

Az informális régió

Balkanology: Neue Architektur und urbane Phänomene in Südosteuropa

Architekturzentrum Wien, Bécs, 2008. október 22 – 2009. január 18.

In: Balkon, 2010/2

Polyák Levente

Ha ez ember 2009 őszén a bécsi Museumsquartier-be keveredett, akkor folytonosan, már-már szinte lépésről-lépésre a kelet- és közép-kelet-európai kultúrával, illetve a rendszerváltás társadalmi folyamataival foglalkozó kiállításokba botlott bele. A Kunsthalle 1989-es¹ és a MUMOK *Gender Check* című² kiállításával átellenben, a quartier21-ben egy *Real-World Laboratory* elnevezésű, az új kelet-közép-európai design-nal foglalkozó kis válogatása³ is helyet kapott.

Ha mindeme kiállítások mellett a látogatónak még jutott ideje elkalandozni az MQ keleti szárnya felé, akkor az Architekturzentrum Wien termében egy olyan kiállításra bukkant, amely a kérdéseivel hamar a falnak szegezte: Hogyan lehet értelmezni egy régió társadalmi átalakulásait az építészet szempontjából? Mi a szerepe egy nemzetközi építészeti kutatásnak abban, hogy egy régió városainak fejlődése igazságosabb és fenntarthatóbb módon folytatódjon? Hogyan tud egy építészeti kiállítás hozzájárulni ahhoz, hogy a kutatás által megfogalmazott ajánlások nagyobb legitimitást kapjanak? És végül: az építészet milyen definíciójával kell dolgoznunk, ha mindeme kérdéseket ténylegesen építészeti központok és szervezetek hatáskörébe tartozónak ítéljük?

Hogy megértsük a Kai Vöckler berlini kurátor, az AzW, a bázeli Schweizerisches Architekturmuseum, valamint számos balkáni kutató és civil szervezet együttműködésének eredményeképpen létrejött *Balkanology* kiállítás kérdésfelvetéseit, érdemes egy pillantást vetnünk a régió városfejlődésének problémáira. Ismert, hogy a balkáni háborúk és az általuk előidézett népmozgások jelentősen átalakították a Balkán-félsziget demográfiáját, menekültek tömegei települtek le a régió nagyvárosaiban, illetve azok határában. A háború által érintetlen Albániában hasonló folyamatok játszódtak le: a rendszerváltás lendületével meghozott, a szabad lakóhelyválasztást lehetővé tévő törvény következtében a legelmaradottabb hegyvidéki régiókból tömegek költöztek a több lehetőséget nyújtó tengerparti országrészekre, illetve a nagyobb városok közelébe, elsősorban Tiranába, amelynek lakossága húsz év alatt megháromszorozódott.

Ezek a vándorlások mind a volt Jugoszlávia utódállamaiban, mind a környező országokban egy megváltozott politikai környezetben mentek végbe. A szocialista, állami várostervezés túlszabályozottságát a Balkánon a rendszerváltással egycsapásra felváltották a gyakorlatilag tervezési irányelvek nélkül maradt piaci városfejlődés dinamizmusai, amelyek közepette burjánzásnak indultak a városokba frissen érkező menekültek illegális, tervek nélkül készült épületei és emeletráépítései. A *Balkanology* egyik fő célja az ilyen módon létrejött informális építészeti struktúrák rehabilitációja, legalizálása és a hivatalos építészeti diskurzusokba való beléptetése.

¹ 1989. *End of History or Beginning of the Future?* Kunsthalle, Bécs, 2009. okt. 9 – 2010. febr. 7.

² *GENDER CHECK – Feminity and Masculinity in Eastern European Art.* MUMOK, Bécs. 2009. szept. 14 – 2010. febr. 14.

³ *REAL-WORLD LABORATORY – Central European Design.* quartier21, Bécs, 2009. szept. 29 – nov. 20.

Informális építészet és Turbó-urbanizmus

Az informális építészet kutatása a legkevésbé sem új terület. A modernista várostervezési kánon 1960-as évek-beli megingásának folyamatában az építészeti viták előterébe került Non-Plan koncepciója⁴ együtt járt a várostervezés radikális decentralizációjának eszméjével, az építészek nélküli építészet ideáljával⁵, és közvetten az informális városfejlődés megnyilvánulásai, a fejlett majd a fejlődő országok informális városrészei, a favelák, shanty town-ok és bidonville-ek iránti kulturális érdeklődéssel, valamint a „do it yourself” építészet és urbanisztika iránti vonzalommal.

A *Balkanology* szerzői, miközben a Balkán informális építészetét társadalmilag és politikailag is az említett afrikai, ázsiai és latin-amerikai, illegálisan emelt városrészekhez hasonlítva, ugyanebbe a diskurzusba helyezik el, szerencsénkre túllépnek az informalitás egyoldalú dicséretén. Az informális építészet terjedésének mozgatórugói között ugyanis legalább akkora szerepe van az építőipar egyedülálló profitabilitásának, mint az egyéni és családi túlélés szükségleteinek. A SRDJAN JOVANOVIĆ WEISS „Turbó-építészetének” hatására Kai VÖCKLER által „Turbó-urbanizmusként” nevezett jelenség kevésbé idilli, mint azt sokszor az építészek nélküli építészet ügyvédek szavai sugallják: az újonnan, tervek nélkül létrejött városnegyedeket a biztonságos épületszerkezetek, a szociális és közösségi intézmények, valamint a technikai infrastruktúra szinte tökéletes hiánya jellemzi. A radikálisan decentralizált építészet gyakorlatilag nem más, mint a közösségi szférát eltörlő, szélsőségesen individualista, csak a saját telekkel és annak ellátottságával foglalkozó „neo-liberális” építészet, amely a klasszikus értelemben vett város töredezettségéhez, egységének megszűnéséhez vezet.

Érdekes kicsit elidőznünk a Jovanović Weiss által életre hívott „Turbó-építészet”⁶ koncepciójánál. A szó a zenéből ismert „Turbo Folk” kifejezésből származik, amely az 1990-es években a hagyományos dallamokat elektronikával „felturbózó”, nagy kereskedelmi sikereket elért dalok leírására vált általánossá. Jovanović Weiss definíciója, ami a kiállítás paneljein és a könyvben is szerepel, egy kiáltvány nyelvén szól a látogatóhoz: „A Turbo Folk kultúrája a poszt-szocialista táj töréseiben kibontakozó kultúra, amely (...) végül a város urbanisztikájában is kifejezésre lel. A Turbó-építészet, a Nyugat-Balkán szülöttje, egyszerre a válság építésze és az építészet, ami a válságból kifelé vezető utat mutatja. A Turbó-építészet értékei a sürgősség, az illegalitás ereje és a térben való megszilárdulás sebessége. (...) Mint a Turbó-építészet, amely a tiszta modernista formák elleni vehemens reakcióként fejlődött ki, a turbó-urbanizmus város és vidék éles szétválasztása ellen fordul. (...) A Turbó-építészet frusztrált, mert az értelmiségiek nem vesznek tudomást róla.”⁷ A kiáltványt becsült statisztika teszi nyomatékosná: a Milošević-korszak minden egyes napján mindegy 210 informális épület jelent meg Jugoszláviában, köztük a belgrádi belváros 5-6 emeletes épületeinek tetejére helyezett családi házak.

⁴ Reyner Banham, Paul Barker, Peter Hall & Cedric Price: *Non-Plan: an experiment in freedom*. New Society, vol. 13., no. 338, 20 March 1969

⁵ Bernard Rudolfsky: *Architecture Without Architect. A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*. New York, 1964.

⁶ Srdjan Jovanovic Weiss: *What was Turbo Architecture*. In: *Almost Architecture*, Stuttgart / Novi Sad, 2005.

⁷ Kai Vöckler (szerk.): *Balkanology. Neue Architektur und Urbane Phänomene in Südosteuropa*. SAM 2008/6 és Kai Vöckler: *Prishtina is Everywhere. Turbo Urbanism: the Aftermath of a Crisis*. Archis, 2008

Társadalmi igazságosság és építészeti minőség

A *Balkanology* „Dél-Kelet-Európa új építészetét és városi jelenségeit” vizsgálja. Ebből az ambícióból következik, hogy a szerzők nem elégedhettek meg sem új építészeti projektek, sem archív dokumentumok bemutatásával; az átmenet elemzése érdekében új tartalmat kellett létrehozniuk. A kiállítás több, egymással helyenként igen laza kapcsolatban lévő, eltérő médiumot, illetve dokumentumtípust használó részből áll, amelyeket a scenográfia különbségei igen jól megkülönböztetnek egymástól.

A terembe belépő először ANRI SALA videójával (*Dammi i colori*, 2003) találja szembe magát, amit az albán művész a tiranai polgármester Edi Ramával készített egy taxiban ülve. A videóban a tiranai épületeket színesre festető és ezzel világhírnévre szert tevő Rama munkájáról beszél a festésben saját terveivel részt vevő Salának: „A város olyan volt, mint egy állomás, ahol mindenki várt valamire. A kérdés az volt, hogy miként lehet ebből a városból egy barátságos helyet varázsolni. (...) Egy városban, ahol normálisan zajlanak a dolgok, a színek olyanok, mint a ruhák.... itt a színek a belső szerveket helyettesítik.”

Az infrastruktúra és a felszín, a formális és informális épületek, a kemény és lágy beavatkozások közötti feszültség tartja életben a kiállítást. A *Balkanology* nem kínál recepteket, inkább leltárt nyújt a hasonló problémákra adott különböző válaszokból, amelyek mögött egyszer politikusok állnak, máskor civil szervezetek, megint máskor helyi vagy nemzetközi hírű építészek.

Az urbanizációs alapproblémát látványosan szemléltetik a résztvevő kutatók és csoportok által összeállított diagramok, térképek és elemzések, amelyek nem csak rávilágítanak a Balkán városfejlődésének mintázataira, de javaslatokat is adnak a fejlődés ellenőrizhető mederbe terelésére. Itt fontos szerepet kapnak a migrációs statisztikák: a „diaszpóra várostervezésben játszott szerepét” vizsgáló ábrák azt a folyamatot vizualizálják, amelyben a nemzetközi családi hálózatok a hazai informális építkezéseket finanszírozzák. Az adatok meglepőek: a külföldön dolgozók hazautalásai Boszniában 17,2%-át, Albániában 14,9%-át teszik ki az ország teljes GDP-jének.

A szocialista központi várostervezés menetével szemben, ahol az infrastruktúra létrehozását követi az építkezés, majd a kész lakások elfoglalása, a Balkán poszt-szocialista szabad piacán mindez fordítva zajlik: a föld elfoglalását követi az építkezés, és csak utólag kerül sor az infrastruktúra kiépítésére. Ez utóbbi lépésben van döntő szerepe a térség civil szervezeteinek, akik a hatóságok által hagyott vákuumban, a piaci erők konszolidálásán dolgoznak. A Pristinában (az „informális építészet fővárosában”) az illegális építmények legalizálásán dolgozó holland inspirációjú ARCHIS INTERVENTIONS, a Tiranában részvételi várostervezést és információs irodák felállítását kezdeményező Co-PLAN, a Pulában a katonai infrastruktúra újrahaznosításán és a turizmus káros hatásainak csökkentésén dolgozó PULA GROUP, a Kotorban kampányokat és kiállításokat rendező EXPEDITIO, a szófiai belváros rendezési terve ellen alternatív terveket készítő FORUM SOFIA, a bukaresti lakótelepek revitalizálásán dolgozó ZEPPELIN és ATU, a belgrádi BAZA és B92, az újvidéki KUDA és ÚJ21, a zágrábi ANALOG és PLATFORMA 9,81 valamint a ljubljani INSTITUTE FOR POLITICS OF SPACE kiállított projekt-dokumentációiból kirajzolódik az egész Balkán építészettel és urbanisztikával foglalkozó civil szervezeteinek térképe, akik közül sokan a 2006-os *Lost Highway* projekt során

találtak egymásra a hosszú elszigeteltség után; ez a projekt a *Balkanology* előzményének is tekinthető.

A *Balkanology* egyetlen klasszikus építészeti része némileg leválik a kiállítás koncepciójáról. A VLADIMIR KULIĆ és MAROJE MRDULJAŠ által válogatott és kommentált szocialista és posztoszocialista építészeti ikonok a központi tervezés sikerét hirdetik: „A Balkánon építészeti minőség az elmúlt évszázadban csak közpénzből valósult meg” – jegyzi meg Mrduljaš, némileg összezavarva az eddig az építészeti minőség kérdéséről a humanitárius katasztrófák és geopolitikai összefüggések térképeinek láttán megfélelmező látogatót.

Mindenesetre az „instabil és irracionális társadalmi kontextus történelmi valósága elől félig tudatosan menekülő jugoszláv modern építészeti” különös kincseire találunk a kiállítás végén „lebegő szárnyakra” installált dokumentációban, amely az informalitás iránti érzékenység után a szocialista nosztalgia érzékenységét is kielégíti. A témák (*Emlékművek, Kísérleti építészet, Urbanizmus, Közterek, Építészet és hatalom, Lakásépítés*) szerint párba rendezett épület-dokumentációk között egymás mellett találjuk például VOJNIN BAKIĆ szobrász és BERISLAV ŠERBETIĆ építész Petrova Gora-i emlékművét, STEFAN KALIN Operaházát Skopjében, ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ Pristina-i Nemzeti és Egyetemi Könyvtárát, VJENCESLAV RICHTER jugoszláv pavilonját az 1958-as *Brüsszeli Expo-n*, Skopje KENZO TANGE által újjáépített központját vagy a NATO által lebombázott belgrádi Védelmi Minisztérium épületét. A szocialista korszak nemzetközileg ismert, de a kritikusokat ma is zavarba hozó épületeivel szemben itt a rendszerváltás utáni építészet kiemelkedő épületei állnak.

Globális balkanológia

Egy *Balkanology* léptékű kiállítástól aligha várható el, hogy több legyen, mint „Bevezetés a Balkanológiába”: a látogatóban számos kérdés gyűlik össze, amelyekre nem kap választ, és a felvázolt társadalmi problémákra javasolt megoldásokat sem találja mindig meggyőzőnek. Mégis, változatos módszertanával és információgazdagságával a *Balkanology* hozzájárul az építészeti kiállítás, és egyúttal az építészet tágabb koncepciójának elfogadtatásához, amely egyszerre foglalja magába térbeli-társadalmi folyamatok elemzését, közösségi tevékenységek kezdeményezését vagy épületek tervezését.

Egy jól működő nemzetközi építészeti projekthez olyan konstelláció szükséges, amelyben a résztvevő kutatók, menedzserek és kurátorok érdeklődése, terepismerete és szakmai kompetenciája sikeresen mozgósítható a kulturális fordítás folyamatában. A *Balkanology* sikere részben geopolitikai természetű: helyi folyamatokat globális tendenciák sajátos változataként, tüneteiként mutat be, megfelelő közvetítők segítségével. Mindehhez Bazel és Bécs nagyszerű láthatóságot, a Balkán pedig kimeríthetetlen forrásokat biztosít. Mint ahogyan azt a zágrábi Marko Sančanin megjegyzi: „Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy munkánk tökéletesen illik a kortárs kulturális piacra: egyetemek és intézetek, specializált galériák, művészeti központok, ösztöndíj-alapok és non-profit szervezetek, biennálék és fesztiválok, könyvprojektek és magazinok mind készen álltak rá, hogy önnön túlélésük érdekében létrehozzák ezt a piacot.” Nekünk is érdekünk, hogy rátaláljunk erre a piacra.